

DOI: 10.26104/NNTIK.2022.35.77.041

Мурзакметов Т.Т.

ЧЫГЫШ ПЕРИПАТЕТИЗМИ ЖАНА ЖУСУП БАЛАСАГЫН

Мурзакметов Т.Т.

ВОСТОЧНЫЙ ПЕРИПАТЕТИЗМ И ЮСУФ БАЛАСАГУНИ

Т. Murzakmetov

EASTERN PERIPATETISM AND YUSUF BALASAGUNI

УДК: 2-335+82:1+1(091)

Философия тарыхында Чыгыш Перипатетикасы өзгөчө орду бар философия. Бул араб-ислам философиясынын антикалык философияны өздөштүргөн, жайылткан жана өнүктүргөн мезгили. Жусуп Баласагын ушул философиянын өкүлү катары өз салымын кошту. Ал түрк тилиндеги «Кут алчу билим» дастанын жазып, онтологиялык, гносеологиялык, аксиологиялык маселелерди талдоого алды жана мамлекетти башкаруу жол-жоболорун көрсөттү. Жусуп Баласагындын дастаны коомдук-саясий турмушту чагылдырган чыгарма катары өкүмдардын мамлекетти башкаруудагы орду-жолун, мүмкүндүгү менен чындыгын чагылдырды. Изилдөөнүн максаты – Жусуп Баласагындын орто кылымдагы араб-ислам философиясындагы ордун изилдөө. Ал эми изилдөөнүн милдети караты Чыгыш Перипатетикасынын алкагында Жусуп Баласагындын дастанынын философиялык маани-маңызын ачып көрсөтүү жана анын саясий трактат катары таанылышына философиялык рефлексия жасоо эсептелет. Изилдөөдө абстракция, анализ жана синтез, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү сыяктуу ыкмалар колдонулду.

Негизги сөздөр: философия, Перипатетика, Чыгыш Перипатетикасы, дүйнөтааным, ойчул, акыл, билим, тааным, мамлекет, башкаруу.

Восточная Перипатетика занимают особое место в истории философии. Это период араб-исламской философии, которая изучала, распространяла и развивала античную философию. Юсуф Баласагын внес свой философский вклад как представитель Восточного Ренессанса. Он написал сочинение «Благословенное знание» на тюркском языке, где анализировал онтологические, гносеологические и аксиологические вопросы, сущность управления государством. Поэма Юсуфа Баласагына, как произведение, отражающее общественно-политическую жизнь, отражает роль, силу и действительность правителей в управлении государством. Целью исследования является изучение роли Юсуфа Баласагуни в средневековой араб-исламской философии. Задача исследования состоит в том, чтобы раскрыть философский смысл поэму Юсуфа Баласагуни в контексте восточной перипатетики и сделать философскую рефлексию как политический трактат. В исследовании использовались такие методы, как абстрагирование, анализ и синтез, восхождение от абстрактного к конкретному.

Ключевые слова: философия, Перипатетика, Восточная Перипатетика, миропонимание, мыслитель, разум, знание, познание, государство, управление.

Eastern Peripatetics occupy a special place in the history of philosophy. This is the period of Arab-Islamic philosophy, which studied, disseminated and developed ancient philosophy. Yusuf Balasagyn made his philosophical contribution as a representative of the Eastern Renaissance. He wrote an essay "Blessed Knowledge" in the Turkic language, where he analyzed ontological epistemological and axiological issues, the essence of government. Yusuf Balasagyn's poem, as a work reflecting social and political life,

reflects the role, strength and reality of rulers in government. The aim of the study is to study the role of Yusuf Balasaguni in medieval Arab-Islamic philosophy. The task of the study is to reveal the philosophical meaning of Yusuf Balasaguni's poem in the context of Eastern peripatetics and to make philosophical reflection as a political treatise. The study used such methods as abstraction, analysis and synthesis, ascent from the abstract to the concrete.

Key words: philosophy, Peripatetics, Eastern Peripatetics, worldview, thinker, reason, knowledge, cognition, state, management.

Философиянын өнүгүү тарыхында өзгөчө орду бар, тиешелүү оригиналдуулукка ээ болгон орто кылымдагы Чыгыш Перипатетикасы деп аталган араб-ислам философиясы айырмаланат. Перипатетика деп аталып калгандыгынын себеби бардык эле философия окуучуларына жана ага кызыгып көңүл буруп сарсеп салгандарга маалым. Ошентсе да, анын ушундай аталып калгандыгынын себебине токтоло келет. Анткени байыркы доордогу философияда антик философиясы алгачкы ой жүгүртүүнүн формасы жана философиялык маселелерди талдоодогу алган дүйнөтааным болуп саналат. Өзүнүн мектебин уюштуруп, окуучуларын тарбиялаган, бир нече илимдин тармагына негиз болуп жол ачкан ойчул Аристотелдин антик маданиятында орду чоң. Ал уюштурган мектеп Перипатетика деп аталган. Ал эми орто кылымдагы араб-ислам философиясы ушул мектеп же аталыш менен кандай байланышы бар деген суроо жаралышы мүмкүн. Араб-ислам философиясынын демейде «Чыгыш Ренессансы» деп да атайбыз. Эгерде андай болсо, эмне кайра жаралып, жаңырттылып жатат деген дагы бир суроо жаралат. Философияга кызыгып, окуп, ой толгогон адамга түшүнүктүү, демек, Аристотелдин философиясы, жалпы эле антик философиясына кызыгуу пайда болуп, окуп-өнүктүргөн философия болсо керек деген пикир жаралат. Ооба, тарых чындыгы тастыктагандай Чыгыш орто кылым философиясы антик маданиятына өтө кызыгуу менен карап, андагы философия менен таанышып, талдоо жасап, жеке пикирин билдирген, адамзат маданиятындагы философия болуп саналат. Ушуга байланыштуу биздин бул макалада орто кылымдагы Чыгыш Перипатетикасы жана андагы Жусуп Баласагындын орду тууралуу сөз кылмакчыбыз. Изилдөөбүздүн негизги максаты Чы-

гыш Перипатетизминин алкагында Жусуп Баласагындын ордун талдоо. Ал эми негизги милдети катары Жусуптун философиясынын маани маанызын ачып көрсөтүү эсептелет.

Чыгыш Перипатетикасы же араб тилиндеги «фалсафа» орто кылымдагы антикалык философияга басым жасаган жана ага карата жеке пикирин билдирген араб-ислам философиясы. Орто кылымдагы Европа философиясынан айырмаланып, ал антикалык философия менен таанышып, аны жайылтып, комментарийлерди жазган жана дин менен өтө эле тыгыз байланышта болбогон дүйнөтааным катары белгилүү.

Арабдардын философу деген ат менен белгилүү болгон аль Кинди орто кылымдагы Чыгыш философиясынын башатында турат. Анын окуусу Аристотелдин жана неоплатончулардын идеяларына негизделген. Ал эми Абу Наср аль Фараби ушул мезгилдеги философиянын негиздөөчүсү. Ал Аристотель сыяктуу логика, этика, эстетика, саясат, музыка жана башка көптөгөн табигый илимдер боюнча эмгектерди жараткан. Илимде аны Аристотелден кийинки «экинчи окутуучу» деп аташат. Алгачкылардан болуп философия менен диндин карым-катнашын талдоого аракет жасаган. Дин менен философиянын негизги милдети болуп алардын граждандык илимдин же саясаттын милдеттерине баш ийгендиги эсептелет. Саясий илим мусулман коомунун бакытка жетүүдөгү өнүгүшүн, кайра курууларын аныктаса, философия бакыт деген эмне, ага кантип жетүүгө боло тургандыгын философия аныктайт.

Аль Фарабинин мурастары Ибн Синанын философиялык көз караштарынын калыптанышына түздөн түз таасирин тийгизген. Ал илимдерди классификациялоодо теориялык жана практикалык илимдер, ал эми метафизиканы универсалдуу жана теологиялык деп экиге ажыраткан.

Жусуп Баласагын Абу Наср аль Фарабинин философиясы менен тааныш болгон жана анын дүйнөтаанымынын калыптануусунда таасири чоң. Бул тууралуу минтип жазылат: «Влияние аль-Фараби на последующее развитие культуры, в том числе культуры народов Востока, Средней Азии, Казахстана, Кавказа было многосторонним и длительным. Активное участие в культурной жизни «мусульманского» Востока представителей всех этнических групп, в том числе и тюркских, способствовало попыткам развития литературного языка на народной основе. В сочинениях Махмуда Кашгарского и Юсуфа Баласагунского, написанных на тюркском языке, явно видны следы рационалистических и гуманистических идей замечательного ученого-энциклопедиста аль-Фараби» [1, 12-б.]. Ал эми биздин республикадагы илимий изилдөөлөрдө

Чыгыш ойчулдарынын чыгармаларынын таасири чоң болгондугун, айрыкча орто кылым Ренессансынын таасири бар экендигин А.И. Нарынбаев төмөндөгүчө белгилейт: «В мировоззрении выдающегося мыслителя отчетливо проявляется его пантеистический взгляд на мир. В поэме «Кутадгу билиг» он исходит из того, что Бог является первопричиной мироздания. Поэт полагал: «Аллах создал велением своим все земное», «вертящийся он сотворил небо-свод». Как и другие перипатетики Средней Азии (Фараби, Беруни, Ибн Сина), Юсуф выдвигает концепцию, согласно которой, возникнув по воле Аллаха, мир существует самостоятельно и развивается по своим собственным законам» [2, 11-б.]. Бул айтылгандар Жусуп Баласагын Чыгыш Перипатетикасынын өкүлү болгондугун тастыктап турат. Чыгыш Перипатетикасынын таасирин Ы. Мукасов да белгилеп кетет: «Исследуя идейное содержание наследия мыслителя, можно убедиться в осведомленности его о трудах аль-Фараби, Бируни, Ибн Сины (Авиценны), об их мировоззрении вообще, философских взглядах в частности, а также через их работы – о трудах таких представителей древнегреческой философии, как Арасту (Аристотель)» [3, 93-б.].

Жусуп Баласагын орто кылымдагы Чыгыш Перипатетикасынын өнүктүрүүчүсү. Ал дүйнөгө белгилүү, өзгөчө кооздуктагы, терең маани-мазмундуу философиялык чыгармасы аркылуу салымын кошту. Анын жарык дүйнөгө келип, инсан катары калыптанган жер-жайы – Баласагын шаары. Бул Карахандар мамлекетинин борбору, маданий-илимий жактан өнүккөн чөлкөм катары таанылган. Белгилүү философ Ж.Бокшовдун айтымында бул «...шаар билим-маданияттын да ордосу болгон деп эсептесек жарашат. Анан калса Баласагында өнүп-өсүп, оожалаган илим-билим ошол калаада эле кайнап-быша бербей, кошуна-колоң айыл-кыштактарга, жайыт кууп жайлоо-кыштоо алмаштырып көчүп-конуп жүргөн кыргыз көчмөндөргө да тарап, жарыгын чачып турса керек. Ал эми ошол замандын илим-билиминин тутумунда философиянын орду өзгөчө экендиги талашсыз. Байыркы Грециядагыдай эле Борбор Азия аймагында да илим-билимдин ар кыл тармагы жанаша өнүп-өсүп, бирге окутулуп, бирге өздөшүрүлүп, ал эми аларды бириктирген, туташтырган философия болгону талашсыз» [4, 294-295-бб.].

Демек, Жусуп Баласагын шаарында төрөлүп, XI кылымда жашаган инсан (кээ бир изилдөөчүлөр анын жашаган мезгили катары 1018-1086-жж. алышат) [5, 110-б.], «Куттуу билим» чыгармасын XI кылымдын 70-жылдарында жазган. Бул тууралуу В.Бартольд мындай дейт: «1069-70-ж. жазылган Кутадгу билиг Тогрул-хандын бийлигинин мезгилинде түзүлгөн» [6, 332-б.]. Тагыраак айтканда

Ж.Баласагын бул эмгегин 18 ай ичинде жазып бүткөн:

Он сегиз ай ичинде жазып бүттүм,
Терип сөздүн асылын келсе жөнү!...
Карып калдым, элүүдө менин жашым,
Кап-кара кузгун эле, аккуу башым [7, 173-б.].

Жусуптун чыгармасы тууралуу А.Н. Бернштам мындай дейт: «Кутатгу билиг – поэтикалык эле чыгарма болбостон, ал мамлекетти кантип жакшы башкарсан боло тургандыгы жөнүндөгү насыяттарды камтыйт. Ушуга байланыштуу жалпы философиялык санаттар менен бирге («Саясат-Намэ» же «Кабус-Намэ» сыяктуу) социалдык мүнөздөгү ойлорду берет» [8, 294-б.].

Акындын чыгармасында өкүмдардын мамлекетти башкаруудагы милдет-укуктарынын, мүмкүнчүлүктөрү менен чындыгынын чагылдырылышы жана мамлекетти башкаруу жол-жоболорунун айтылышынын тарыхый тамырын Кытай ойчулдарынын кабардар болгондугун айтууга акыбыз бар. Анткени тарых тастыктап тургандай кыргыздар коңшу мамлекеттер менен алака түзүп теңата саясат жүргүзүп келген. Өз ара карым катнаштын жүрүшү байыркы кытай ойчулдарынын философиялык чыгармаларын билгенин күбөлөндүрөт. Кун фуцынын «Мамлекетти кантип жакшы башкарсан болот?» деген философиялык суроосу өз мезгилиндеги жана андан кийинки доорлордо мамлекет башчыларынын эстутумунда, көңүлүнүн борборунда болуп, анын идеясын жетекчиликке алышкан. Жусуптун өкүмдарга карата болгон ой жүгүртүүсү байыркы Чыгыштын ой толгоосунун кем калбайт. Мамлекетти башкаруунун орду-жолун, чагылдырат. Биз өзүбүздүн изилдөөбүздө «орду-жолу», «жол-жобосу» деген терминдерди пайдаланып жатып, ушул маселеге карата учкай кеп козгой кетүүнү туура көрдүк. Анткени кыргызда бул терминдер кандайдыр бир мыйзам-ченемдүүлүк, болмуштун болуп, чындык катары кабылданып турган мыйзамы, закону катары түшүнүп келишкен. «Жол», «жолу», «жол-жобосу» деп айтып жүрөбүз. «Жолун түзө», «жол-жобосун жаса» деп да айтылат. Бул кайсы бир эрежеге, жобого, мыйзамга ылайыкта дегендик. Байыркы Кытайда «дао» жол деп кабылданса дао философиясында бул түшүнүк мыйзам, «жол-жобо» катары түшүндүрүлөт. Ушундан улам, карахандар мамлекетинде жашаган уруулар, анын ичинде кыргыздар да ушул дао философиясынын түпкү маңызынан кабардар болгонун айта алабыз. Ал эми Жусуп ушул дао жөнүндөгү окууну билгендиги жана дүйнөкабылдоосунун өнүгүүсүндө таасири тийгендиги айдан ачык.

Чыгармасынын жазылышы тууралуу акын араб, тажик тилдеринде жазылган китептердин көптүгүнө

карабастан «биринчи кезекте биздин тилде жазылды» деп баян этет. Аны жазып бүткөндөн кийин карахандардын Тавгач Кара Буура ханына белекке тартуулайт. Ыраазычылык ирээтинде Жусупка «Хас-Хажиб» наамын берет жана кызматка алат. «Биздин тил» деп ал түрк тилин айтып, «Сен үчүн түркчө ырларды таруу кылдым» деп жазат. Анткени «түрк тили эң акылман макалга бай» [7, 93-б.].

Китептин аталышы тууралуу да акын жазып кетет. Чыгармасынын атын «Куттуу билим» деп атаганын, аны окуган адам терең ойдун кутун алсын дейт. Чыгармасын жараткан учурда ал өзүн «карып калдым, элүүдө менин жашым, кап-кара кузгун эле, аккуу башым» деп эскертет. Эмгеги өз убагында көп аймактарда белгилүү болгонун, Кытайда «Такывалык жыйнак», «Мамлекет түркүгү» деп аталганын, Чыгышта «Өкүмдарлар жыйнагы», Иранда «Шах китеби», турандар «Куттуу билим» деп аталганын жазат.

Жусуптун чыгармасында орто кылымдык диний парадигмалар исламга таандык болгон философиялар кеңири чагылдыруу табат. Дастандагы башкы каармандар: Адилет (Кунтууду), Бакыт (Айтолду), Акыл (Акдилмиш), Каниет (Өткүрмүш) аркылуу болмуштун маңызы, дүйнөтүзүлүшүнүн тутуму чагылдырылат. Аталган каармандардын аңгеме-маеги аркылуу эпистемологиялык, онтологиялык маселелер чагылдырылат. Кунтууду Элик – Адилет, дүйнөдө белгилүү болуп, атагы ашкан, бактылуу, даңктуу, сүйлөгөн сөзү түз, оюу тунук, акылы терең, оорчулукту жеңилдей жеңе билген баатыр, өкүмдар. Айтолду – акылдуу, жаш, көп өнөрдү билген, бирок элден оолакта турган акылман – дөөлөт. Ал эми Айтолдунун уулу Акдилмиш акыл менен билимдин чагылышы. Өткүрмүш болсо Акдилмиштин тоодо, ыраакта жашаган бир тууганы, напсисин тыйган, каниет кылган, кудай жолун тутунуп, жалгыз жашаган инсан. Жусуптун дастанынан мисал келтирели:

Баянын кабар этти, түшүнөбүз:
Төрт өзөк – бул китепти түзгөн негиз.
Адилет – анын бири, чындык жолу,
Дөөлөт – дейт экинчиси, бакыт ою.
Негизги үчүнчүнүн – акыл ойлук.
Төртүнчү – каниет делет, кылуу топук [7, 34-б.].

Жусуптун Кунтууду менен Акдилмиштин ортосундагы маекти куруп бериши бул – бек менен вазирдин милдетинин чагылдырылышы, аскер башы, хас-хажибдик орунга татыктууларды сүрөттөгөндүгү, ордо башы, элчи, катчы, казыначы, башкы ашпозчу, суусун башынын жашоо-жолу аркылуу алардын социалдык ролунун берилиши деп түшүнүүгө болот.

Демек, Жусуптун куттуу, баяндуу чыгарма жаратуусуна түрткү берип себепчи болгон жагдайлар катары акын жашаган карахандар мамлекети жана ал алака-байланыш түзүп турган мамлекеттердин саясий, экономикалык өнүгүүсү. Карахандар мамлекетиндеги коомдук жана саясий турмуш, мамлекетти башкаруу тутуму негизги түп себепчи болот. Экинчиден өзү жашаган мамлекеттеги алдыңкы, илимий билимдин өнүгүшү жана дүйнөлүк маданий-руханий адамзаттык жетишкендиктер «Кут алчу билим» дастанынын жаралышына себепчи болот. Акын Чыгыш Перипатетикасынын, Кытай, Индия, Араб-перс маданиятынын таасири менен жеке өзүнө таандык дүйнөкабылдоосуна ээ болот жана даарметине ылайык дүйнөнү түшүнүп, социалдык чындыкка баа берип, өзүнүн оюн билдирет. Үчүнчүдөн, орто кылымда өз ордун таап, адамдардын дүйнөтаануусунда белгилүү бир деңгээлде таасирин тийгизип турган ислам маданиятынын ролу чоң экендиги тастыкталып турат. Эң башкысы түрк элдеринин, айрыкча кыргыз элинин эмпирикалык билимдеринин таасири менен чыгармасын жараткандыгы шек туудурбайт.

Адабияттар:

1. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммед Социально-этические трактаты. / [Текст] / Аль Фараби. / Пер. с арабс. Алмата: «Наука», 1973. - 400 с.
2. Баласагын Ж. Куттуу билим: Дастан [Текст] / Ж.Баласагын / Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков. - М.: НИК, 1993. - 496-б.
3. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. [Текст] / В.В. Бартольд. / Түз. кошумча түшүндүрмөлөр жана алгы сөз жазган Ө.Караев. - Б.: «Айбек» фирмасы, 1997. - 456-б.
4. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. [Текст] / А.Н. Бернштам. В 2 т. - Т.2. - Б.: Айбек, 1998.
5. Бокошов Ж.Б. Кыргыз философиясы. [Текст] / Ж.Б. Бокошов. - Б.: «Бийиктик», 2013. - 392-б.
6. Мукасов Ы. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа [Текст] / Ы.Мукасов / НАН КР, Инст. филос. и права. - Б.: Илим, 1999. - 226.
7. Нарынбаев, А.И. Избранные произведения. В двух томах. [Текст] / А.И. Нарынбаев - Т.2. / Отв. ред. проф. А.Бекбоев; НАН КР, Институт философии и политико-правовых исследований. - Бишкек: «Илим», 2010. - 426 с.
8. Нарынбаев А.И. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. [Текст] / А.И. Нарынбаев. - Б.: Илим, 1994. - 184 с.
9. Мурзакметов Т.Т. Религиозные понятия в миропонимании Жусупа Баласагына. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2017. №. 3. С. 186-188.
10. Мурзакметов Т.Т. Религиозные ценности в поэме Жусупа Баласагына «Благодатное знание». / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2018. №. 1. С. 171-173.